

УДК 343.98:343.9

В. В. Тищенко

ЗЛОЧИННА ДІЯЛЬНІСТЬ ЯК ОБ'ЄКТ КРИМІНАЛІСТИКИ

Злочини у всіх їх загальних рисах та різноманітному вираженні є одним з основних об'єктів дослідження криміналістики. Криміналістика пізнає закономірності в діях із підготовки, учинення і приховування злочинів, вивчає механізм слідоутворення, зумовлений цими діями, та розробляє методи і засоби виявлення, розкриття і припинення злочинів.

Ефективність у вивченні зазначених закономірностей багато в чому залежить від правильного розуміння криміналістично значущих залежностей, властивостей і ознак злочину як прояву антигромадської поведінки і специфічної форми життєвої активності у досягненні певної мети або в задоволенні якихось особистих потреб.

В останній час, аналізуючи явище злочинності в суспільстві, учені-криміналісти звертають увагу на такий її феномен, як «злочинна діяльність». Дійсно, у структурі сучасної злочинності дедалі більше місця став займати не масив одиничних злочинів, а сукупності злочинів тієї чи іншої спрямованості, що надає їм характер кримінального промислу, тобто злочинної діяльності.

Разом із тим, діяльнісний підхід дозволяє аналізувати й окремо взяті злочини як певну більш-менш складну систему дій, психофізіологічних актів, учинків, що здійснюється для отримання бажаного злочинного результату, тобто як діяльність.

Сказане викликає необхідність докладніше зупинитися на аналізі змісту поняття злочинної діяльності, порівняти з близькими йому поняттями, виявити і дослідити криміналістичний аспект цього соціального явища.

Поняття «злочинна діяльність» можна зустріти в літературі з кримінального права, кримінології, судової психології і криміналістики. Незважаючи на дедалі більшу увагу, що приділяється злочинній діяльності як соціальному явищу, вона досліджена ще недостатньо, а наукові роз'яснення щодо її сутності, досить скупі, іноді поверхневі і нерідко суперечливі. Аналіз висловлень стосовно змісту поняття злочинної діяльності показує, що під нею найчастіше мається на увазі ряд злочинних діянь, зумовлених певними антигромадськими цілями, інтересами, мотивами, способом життя особи чи групи осіб. Іноді говорять про злочинну діяльність і в тих випадках, коли особа чи група осіб проводить досить тривалу і ретельну підготовку до здійснення задуманого злочину, виконує ряд складних дій з його вчинення, а потім і приховування, перешкоджає його виявленню, а при виявленні — протидіє розслідуванню.

У кримінальному праві поняття злочинної діяльності використовується рідко. У КК України 1961 р. термін «злочинна діяльність» згадується лише в ст. 208 — «Втягнення неповнолітніх у злочинну діяльність». У новому КК України від 5 квітня 2001 р. про злочинну діяльність говориться неодноразово, зокрема у зв'язку зі створенням злочинної організації і реалізацією її учасни-

ками дій з готування, забезпечення, здійснення, приховування, керівництва і координації як одного, так і цілого ряду злочинів (ч. 4 ст. 28 КК, ст. ст. 255 і 256 КК). І в законі, і в науці кримінального права майже повсюдно вживається термін «злочин». У ст. 11 КК злочин визначається через поняття діяння — дії чи бездіяльності. При цьому сутність, зміст діяння розглядається дуже широко: від імпульсивного чи вольового руху тіла до складної поведінки людини, що може мати значну протяжність у просторі і часі [1]. Це підтверджується змістовними і конструктивними ознаками діянь суб'єкта, описаними в конкретних складах злочинів. Так убивство чи заподіяння тілесного ушкодження може бути здійснено порівняно простою дією, навіть у формі одного руху тіла, а бандитизм включає в себе підшукування учасників, придбання зброї, розроблення плану нападу, його здійснення, тобто утворює систему поведінкових актів, злочинну операцію. П. К. Кривошеїн вважає, що злочинна діяльність повинна стати самостійним інститутом кримінального права, оскільки є особливою формою (різновидом) повторності злочинів і являє собою «сукупність юридично тотожних, однорідних чи різнорідних злочинів, що характеризуються систематичністю (регулярністю), інтенсивністю і тривалістю здійснення злочинних намірів, детермінованих єдиною мотивацією, спільною метою й об'єктивними соціальними умовами» [2]. Деякі ж склади злочину припускають як одиничне, систематичне, так і можливо тривале порушення закону, що характеризується останнім як «заняття» (ст. ст. 203, 249 КК), «відхилення» (ст. 212 КК), «збирання» (ст. 231 КК), «виготовлення» (ст. 199 КК).

Таким чином, у кримінально-правовому плані поняття злочину включає в себе й окреме злочинне діяння, і злочинну діяльність, оскільки припускає і прості елементарні дії, поведінкові акти і складну, багатоступеневу, тривалу систему дій, що розгортаються на значному територіальному просторі.

У тому випадку, коли особою протягом певного відрізка часу вчинюється ряд однотипних чи різнотипних злочинів, у кримінальному праві виділяють поняття множинності злочинів [3].

У літературі з криминології, як правило, ідеться про вивчення злочинів і злочинності. Лише порівняно недавно феномен злочинної діяльності став цікавити криминологів, а відповідний термін — зустрічатися в криминологічних дослідженнях [4; 5].

З криминологічних позицій під злочинною діяльністю розуміється не тільки «наявність системи певних злочинних діянь, але й цілеспрямований пошук особистістю соціальних позицій для реалізації злочинних задумів, створення придатних для цього умов, розвиток у процесі самовиховання якостей, що відповідають поведінці, яка забороняється кримінальним законом, (негативне ставлення до виконання правових розпоряджень, моральних вимог суспільства і т. п.)» [6].

Визначення злочинної діяльності давалося також із позицій судової психології. Так М. І. Єнікеев визначає її як стійку систему тривалої, систематичної, протизаконної взаємодії суб'єкта з навколишнім середовищем, що ґрунтується на особистісній антисоціальній установці злочинця [7].

У криміналістиці поняття злочинної діяльності використовується набагато частіше, хоча його зміст, структура і значення для теорії і практики мають досить загальний, не завжди визначений характер. Нерідко про злочинну діяльність лише згадується в контексті положень, що стосуються методики розслідування, але її зміст не розшифровується, або пояснюється мимохідь і неоднозначно.

Так Ю. І. Краснобаєв відзначає, що злочинна діяльність не обмежується тільки діями по вчиненню злочину, але містить у собі і дії по його підготовці і приховуванню [8], що не розкриває, на наш погляд, усієї її сутності, широти і значимості. В. В. Клочков і В. О. Образцов розглядають злочин як об'єкт криміналістики й указують на те, що він є різновидом або специфічним видом людської діяльності, яку називають злочинною, тобто являє собою «процес взаємодії злочинця і навколишнього середовища, що породжує зміни, які мають значення для встановлення істини з кримінальної справи» [9; 10]. Але аналізувати злочин із погляду особливого випадку людської діяльності — ще не значить розкрити криміналістичні аспекти змісту злочинної діяльності. Крім того, автори фактично ототожнюють злочин, злочинну діяльність і злочинну поведінку.

Уточнюючи позиції, виходячи з яких варто вивчати злочинну діяльність, Р. С. Белкін вважає, що «криміналістика акцентує увагу на функціональній стороні протиправної діяльності, на тій системі відносин і дій, які утворюють те, що нерідко називають механізмом злочину» [11]. Інакше кажучи, криміналістику цікавить тільки частина системи «злочинна діяльність» — її механізм. Проте в цьому разі потребує додаткового роз'яснення зміст терміна «механізм злочину».

Досліджуючи криміналістичні аспекти злочинної діяльності, В. Я. Колдін пише, що криміналістика вивчає не тільки дії злочинця з учинення злочину, але і його дії з підготовки і приховування злочину, а також усі його дії та дії інших осіб (потерпілого, свідків), пов'язані з розслідуваним злочином. Однак його не задовольняє застосування до цієї системи дій злочинця поняття «злочинна діяльність», і пропонується вживання у такому випадку терміна «механізм розслідуваної події» як більш широкого [12]. Але залишається незрозумілим, що він розуміє під злочинною діяльністю і яке криміналістичне значення її вивчення.

В останні роки криміналістичні аспекти дослідження злочинної діяльності стали привертати дедалі більшу увагу українських криміналістів, що свідчить про новий етап пізнання названого об'єкта криміналістики і дозволяє розраховувати на сприятливі результати в галузі розроблення ефективних тактичних і методичних науково обґрунтованих рекомендацій [10; 13; 14; 15].

Крім поняття «злочинна діяльність» у літературі вживається і поняття «злочинна поведінка» [5]. У філософській, психологічній і юридичній літературі немає однозначного уявлення про спільне та відмінне при зіставленні названих понять. Складність полягає в тому, що вони не можуть бути порівняні як частина і ціле, а є пересічними, іноді збігаються, а іноді доповнюють один

одного за змістом, іноді відтінюють якісь сторони людської активності [16]. Тому потрібно виділити спільне та відмінне в названих термінах.

Як уже відзначалося, діяльність завжди усвідомлено виражає певний суспільний зміст. Під поведінкою в широкому значенні розуміється сукупність учинків, що здійснюються суб'єктом для реалізації певних функцій і потребують його взаємодії із середовищем [17]. Не завжди поведінку можна назвати діяльністю. Так в осіб, що страждають на психічні захворювання, відсутня діяльність у вищезазначеному розумінні, а є лише поведінкові акти, поведінка розглядається як об'єктивізація їхньої психіки. Діяльність же передбачає об'єктивізацію свідомості [18]. Не можна назвати діяльністю інстинктивну поведінку людини, окремі імпульсивні вчинки, які не охоплені або частково охоплені свідомістю (у стані фізіологічного чи патологічного афекту, сильного алкогольного чи наркотичного сп'яніння, важкого хворобливого стану). У такому розумінні поняття поведінки ширше діяльності, тому що містить у собі систему дій, учинків, які усвідомлюються чи не усвідомлюються особою.

Необхідно відзначити, що криміналістику цікавлять не тільки усвідомлені дії злочинця, але й дії, що вчинені ним підсвідомо: імпульсивні та афективні. Крім того до них слід додати неконтрольовані свідомістю навички і звички, а також поведінку злочинця, що передують вчиненню злочину і настає за ним, оскільки вони можуть зумовлювати відповідну слідчу картину, містити ідентифікаційні ознаки та підстави для висунування слідчих версій про обставини злочину й особистість злочинця — і використовуватися як непрямі докази.

Разом із тим поведінку можна розглядати як систему дій, що спостерігається зовні, тобто зовнішнє виявлення діяльності або процес взаємодії людини з навколишнім середовищем, опосередкований її внутрішніми спонуканнями і руховою активністю [19]. Внутрішня, психічна (розумова й емоційна) діяльність суб'єкта виявляється через його вчинки в активній або пасивній формах — діях чи бездіяльності. Пізнання сутності діяльності конкретної особи нерідко здійснюється через аналіз її поведінки, подібно тому як пізнання прихованих властивостей і якостей об'єкта проходить через виявлення та аналіз його зовнішніх ознак.

Є ще одна риса поведінки, що відрізняє її від діяльності. Поняття поведінки несе в собі моральний та емоційно-вольовий аспекти, що виражається через відносини суб'єкта з іншими людьми, які можуть дати йому в цьому зв'язку відповідну оцінку. Так, наприклад, говорять про аморальну, боягузливу, тривожну, неадекватну, непередбачену, потайливу, обережну, агресивну, негідну чи законслухняну поведінку; про поведінку людини в екстремальних ситуаціях, про поведінку натовпу і т. п. У цьому аспекті про поведінку можна говорити як про особистісне усвідомлене чи неусвідомлене (підсвідоме) вираження зовні ставлень суб'єкта до кого-небудь чи чого-небудь за допомогою своїх учинків. Особливості поведінки підозрюваного (обвинуваченого), що вказують на риси його характеру, його стан, ставлення до окремих людей та до їхньої власності, сприяють правильній оцінці його особистості, побудові конкретних версій тощо. Аналіз поведінки злочинця сприяє виявленню його зв'язків із певними особа-

ми, фактами, подіями, а також прогнозуванню його наступних дій, у тому числі злочинних.

Отже, «специфіка поведінки підозрюваних, обвинуваченого, свідків і потерпілих, її органічний зв'язок зі злочинною подією, можливість її фіксування та дослідження процесуальними засобами складають основу криміналістичного аспекту індивідуальної поведінки» [20].

Аналіз криміналістичної літератури показує, що ряд авторів розглядає кожен навмисний злочин як злочинну діяльність [21; 22; 23]. Справді, діяльнісний підхід застосовують до характеристики дій особи (групи осіб), що передбачає шляхи подолання можливих перешкод, задумує, готує, учиняє злочин, виконує дії з його приховування, а також маскування своєї участі в ньому з метою ухилення від відповідальності. Досить вдалими у цьому плані нам видається визначення А. Ф. Зелінського: «Злочинна діяльність — це система передбачених кримінальним законом діянь і тісно пов'язаних із ними інших передкримінальних і посткримінальних дій, психологічно детермінованих загальним мотивом, реалізація якого планується суб'єктом через поставлення окремих, проміжних цілей» [24]. Проте тут точніше говорити не про злочинну діяльність, а про діяльність із підготовки, вчинення і приховування окремого злочину або одного з епізодів злочинної діяльності. У той же час учинення злочину можна розглядати як діяльність тільки тоді, коли він учиняється із заздалегідь виниклим наміром. Що стосується злочинів, учинених із раптово виниклим наміром, то тут можна говорити лише про певні злочинні дії або злочинний акт. Злочини, що вчиняються з необережності, можна розглядати як побічний, непередбачений або нерозрахований (той, що опинився за межами сподівань та розрахунків), результат певних дій або певної діяльності особи чи групи осіб. Але в останніх випадках можлива діяльність із приховування злочину, що виражається в комплексі різноманітних дій, зокрема в спробах утаїти факт злочину, інсценувати іншу подію, створити неправдиве алібі тощо.

У слідчій і судовій практиці можна виділити випадки, коли юридичній оцінці підлягає не тільки одиничний злочинний акт, але й цілий ряд злочинних діянь, зумовлених певними потребами, мотивами, цілями, способом життя суб'єкта, що загалом й утворює злочинну діяльність. Уважаємо, що в найбільш розвиненій формі злочинна діяльність як об'єкт криміналістики являє собою заздалегідь сплановану систему дій особи, а нерідко організованої групи осіб із підготовки, учинення та приховування серії злочинів для досягнення постійних злочинних результатів і розраховану на досить тривалий період їх життєдіяльності.

Отже, у криміналістиці поняття злочинної діяльності можна розглядати в широкому розумінні — як діяльність із підготовки, здійснення і приховування одного чи декількох злочинів і у вузькому розумінні — тільки як систематичне вчинення серії однотипних злочинів.

Що стосується зіставлення понять «злочин», «злочинність», «злочинна діяльність», то застосування сугубо формально-логічного підходу в даному випадку недостатньо. Потрібно застосовувати діалектичний підхід. У цьому разі

зміст такого співвідношення зазначених понять залежить від того, яке з них взято за вихідне, і на якій основі воно базується. Так, якщо виходити з розуміння злочину як загального поняття кримінального права, що, у свою чергу, впливає з трактування норм кримінального закону, то в це поняття слід включати й окремі злочини, окремий поведінковий акт, і сукупність злочинних дій, які самі по собі є окремими злочинами, але об'єднаними в одну систему спільною метою, тобто утворюють злочинну діяльність.

Якщо розглядати поняття злочинності, то воно включає в себе як сукупність окремих злочинів, так і злочинну діяльність, що утворює дві її форми вираження в зовнішньому прояві.

Поряд із цим злочинна діяльність як форма прояву злочинності включає в себе окремі злочини, злочинну інфраструктуру, життєдіяльність відповідного змісту.

Що ж повинна вивчати криміналістика стосовно такого об'єкта, як злочинна діяльність? Н. С. Карпов вважає, що «криміналістика (і тільки криміналістика!) повинна вивчати у злочинній діяльності все те, що відображає і характеризує життєдіяльність і функціонування злочинних співтовариств, груп і окремих злочинців у вигляді будь-яких слідів цієї діяльності...» [25]. З одного боку, автор, на нашу думку, надто розширює предмет криміналістичного дослідження злочинної діяльності, відносячи до нього «все, що відображає і характеризує життєдіяльність і функціонування» злочинців. З іншого боку, він звужує можливість вивчення злочинної діяльності, зосереджуючись тільки на слідах такої діяльності.

На наш погляд, у криміналістиці доцільно вивчати механізм злочинної діяльності по певних категоріях злочинів, типи злочинців, їх кримінальну поведінку, форми їх об'єднання, а також засоби, що ними використовуються щодо створення умов для безпечного і продуктивного функціонування таких об'єднань.

На цій основі криміналістика повинна розробляти криміналістичну характеристику злочинної діяльності певного типу (виду, підвиду). У такій характеристиці можуть бути виділені:

- дані про сферу злочинної діяльності і предмети злочинного інтересу або злочинного посягання;
- дані про її розвиток (динаміку, інтенсивність);
- дані про її характер (основні види злочинів, допоміжні, супутні);
- дані про організаційну структуру злочинного формування;
- дані про способи протидії розслідуванню (у т.ч. зв'язки з правоохоронними органами, представниками органів місцевого самоврядування й ін.) з метою ухилення від відповідальності і продовження злочинної діяльності;
- дані, що характеризують зв'язки з іншими злочинними організаціями, їхню співпідпорядкованість, розмежування за функціями і сферами злочинної діяльності;
- дані, що вказують на зв'язок злочинних епізодів між собою і на загальні напрями і цілі, що їх об'єднує.

Звичайно, указані завдання з вивчення злочинної діяльності в криміналістиці не є вичерпними. Криміналістичний аналіз певних напрямів і видів злочинної діяльності як окремо діючих злочинців, так і злочинних груп (формувань), і в першу чергу організованих, повинен постійно поглиблюватися з метою значного підвищення ефективності методичних і тактичних рекомендацій, що розробляються криміналістикою.

Література

1. Кузнецова Н. Ф. Преступление и преступность. — М.: Изд-во Моск. ун-та, 1969. — С. 46.
2. Кривошеин П. К. Повторность в советском уголовном праве (теоретические и практические проблемы). — К.: Вища шк., 1990. — С. 143.
3. Кримінальне право України. Загальна частина / За ред. П. С. Матишевського та ін. — К.: Юрінком Інтер, 1997. — С. 279–302.
4. Данишин І., Лисодід О. До питання про поняття злочинної діяльності // Вісник Академії правових наук України. — 1998. — № 3. — С. 94–99.
5. Зелинский А. Ф. Осознаваемое и неосознаваемое в преступном поведении. — Х.: Вища шк., 1986. — С. 119–128.
6. Курс советской криминологии: Предмет. Методология. Преступность и ее причины. Преступник. — М.: Юрид. лит., 1985. — С. 78.
7. Еникеев М. И. Психология преступления и следственно-поисковой деятельности // Теория криминалистики и методика расследования преступлений. — М., 1990. — С. 5.
8. Краснобаев Ю. И. Совершенствование предварительного следствия и предмет советской криминалистики. — Волгоград: НИИРИО ВСП МВД СССР, 1979. — С. 78.
9. Клочков В. В., Образцов В. А. Преступление как объект криминалистического познания // Вопросы борьбы с преступностью. — М., 1985. — Вып. 42. — С. 44–54.
10. Євдокіменко С. В. Злочинна діяльність та криміналістичні засоби боротьби з нею: Автореф. дис... канд. юрид. наук. — К., 2002. — С. 17.
11. Белкин Р. С. Курс криминалистики: Учеб. пособие для вузов. — 3-е изд., доп. — М.: ЮНИТИ-ДАНА, Закон и право, 2001. — С. 67.
12. Колдин В. Я. Криминалистическое знание о преступной деятельности: функции моделирования // Советское государство и право. — 1987. — № 2. — С. 65.
13. Бахин В. П. Криминалистика. Проблемы и мнения (1962–2002). — К., 2002. — С. 22–24.
14. Кузмічов В., Москвін Ю. Криміналістичне вивчення злочинної діяльності // Право України. — 1999. — № 5. — С. 65–67.
15. Тищенко В. В. Криминалистические аспекты изучения преступной деятельности // Проблемы изучения государства и права Украины: Темат. сб. науч. трудов. — К., 1992. — С. 103–109.
16. Зелінський А. Ф., Коржанський М. Й. Корислива злочинна діяльність. — К.: Генеза, 1998. — С. 6–7.
17. Юдин Э. Г. Поведение // БСЭ. — 3-е изд. — М., 1975. — Т. 20. — С. 70.
18. Платонов К. К., Голубев Г. Г. Психология. — М.: Высш. шк., 1977. — С. 53.
19. Романов В. В. Юридическая психология. — М.: Юристъ, 1998. — С. 249.
20. Ковалев А. И. Индивидуальное поведение и криминалистическая характеристика преступлений // Криминалистические характеристики в методике расследования преступлений. — Свердловск, 1978. — С. 42.
21. Домбровский Р. Г. Познание и доказывание в расследовании преступлений: Автореф. дис... д-ра юрид. наук. — К., 1990.
22. Криминалистика / Под ред. Н. П. Яблокова. — М.: Юристъ, 1995. — С. 19–21.
23. Салтевский М. В. Криминалистика: В современном изложении юристов. — Х.: Рубикон, 1997. — С. 86–87.
24. Зелинский А. Ф. Криминальная психология. — К.: Юрінком Інтер, 1999. — С. 96.
25. Карпов Н. С. Злочинна діяльність. — К.: НАВСУ, 2004. — С. 40.